

УДК 303.2

ЮРІЙ САЄНКО,

доктор економічних наук, завідувач відділу соціальних експертиз Інституту соціології НАН України

ЮРІЙ ПРИВАЛОВ,

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу соціальних експертиз Інституту соціології НАН України

ГУЛЬБАРШИН ЧЕПУРКО,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціальних експертиз Інституту соціології НАН України

ОЛЕКСАНДР ГОНЧАРУК,

кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу соціальних експертиз Інституту соціології НАН України

ВОЛОДИМИР ПІДДУБНИЙ,

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу соціальних експертиз Інституту соціології НАН України

ЮРІЙ САПЄЛКІН,

кандидат соціологічних наук, науковий співробітник відділу соціальних експертиз Інституту соціології НАН України

НАТАЛІЯ ХОДОРІВСЬКА,

кандидат соціологічних наук

Соціальні індекси: теорія і практика

Анотація

У публікації розглянуто концепцію створення Національної системи соціальних показників стану і динаміки розвитку українського суспільства. Підґрунтям розроблення соціальних індексів стану суспільства як системи є всебічний аналіз соціальних реалій в динаміці, а також використання взаємодоповнювальних якісних та кількісних методів дослідження. Дається характеристика інтегральних соціальних індексів, уgruntованих на соціологічній інформації. Аналізуються соціальні показники окремих сфер життєдіяльності українського суспільства. Пропонується залучити до розроблення інтегральних показників соціальних реалій колегію незалежних експертів (КНЕ), яка дає оперативну оцінку стану регіонів і країни загалом та інноваційні пропозиції щодо тенденцій їх розвитку. На підставі узагальнення результатів соціальної експертизи окреслено можливості використання системи інтегрованих показників як оцінки сценаріїв передбачення майбутнього.

Ключові слова: *соціальний індекс, соціологічна інформація, шкала соціологічних вимірювань, індекс рівня життя, соціальна експертиза, якість життя*

Створення Національної системи соціальних показників стану і динаміки українського суспільства є актуальним у контексті реструктуризації соціуму з огляду на процеси демократизації, розбудови в Україні громадянського суспільства та становлення ринкової економіки. Ці завдання виконуються швидше і ефективніше за умов інформаційної підтримки, поглибленої результатами соціологічних досліджень. Розумінню особливостей суспільної динаміки в Україні допомагає соціологічне осягнення соціальних фактів і феноменів.

Головний смисл життєдіяльності полягає у своєчасному та вдалому виборі (з усього можливого за наявних умов) рішень щодо зміни чи стабілізації життєвої ситуації. Вибір завжди пов'язаний із процедурою аналітичних оцінок ситуації. Рішення — це завжди вибір із множини варіантів. Хоч би якими добрими були диференційовані оцінки, остаточний вибір спирається на узагальнену, інтегральну оцінку, яка зрештою зводиться до відповіді на запитання “так чи ні”, “бути чи не бути”. Отже, диференційований аналіз зрештою приводить до інтегрального індексу, за яким слідує вибір.

Одним із наріжних каменів у теоретичному підмурку системи соціальних показників є категорія *дійсності*, яка характеризує “актуальну даність буття” [Філософський словник, 2002]. Категорія *дійсність*” постає як основа наукового осмислення статичних, а категорія *“можливість”* — динамічних аспектів соціальної реальності. В соціологічному оцінюванні спиратимемося на положення, згідно з яким “важливе методологічне значення в

пізнанні та реалізації *можливості* має врахування її кількісної і якісної міри — *імовірності* і *доцільності*” [Філософський енциклопедичний словник, 1986], якщо розглядати *дійсність* як розгортання можливостей у практиці під сукупним впливом випадкових та зумисно зорганізованих чинників.

Головними сферами *справжньої* соціальної реальності вважатимемо такі: *природну сферу* (екологічну, географічну, ландшафтну тощо в контексті їхнього впливу на соціум); *об’єктивований соціальний світ* (у його групових, інституціональних, організаційних, інтеракційних аспектах); *реалії особистісної повсякденності*, до рефлексії якої традиційно звертаються соціологи в емпіричних дослідженнях [Бергер, Лукман, 1995]. Саме цей ракурс соціальної реальності — *усвідомлена реальність*, віддзеркалена в оцінках населення України, постає як доступний для дослідження соціолога об’єкт.

Положення П.Штомпки стосовно динаміки суспільного життя *детермінує* відносини *суб’єкт–середовище*. Зміни *відбуваються* внаслідок соціальних *дій*. Отже, саме громадська *свідомість* буде надавати свідчення для соціологічного аналізу стосовно *справжньої* та *можливої* соціальної реальності.

Для окреслення справжньої реальності скористаємося схемою (рис.1) динаміки соціальних процесів Дж.Тернера [Тернер, 1999].

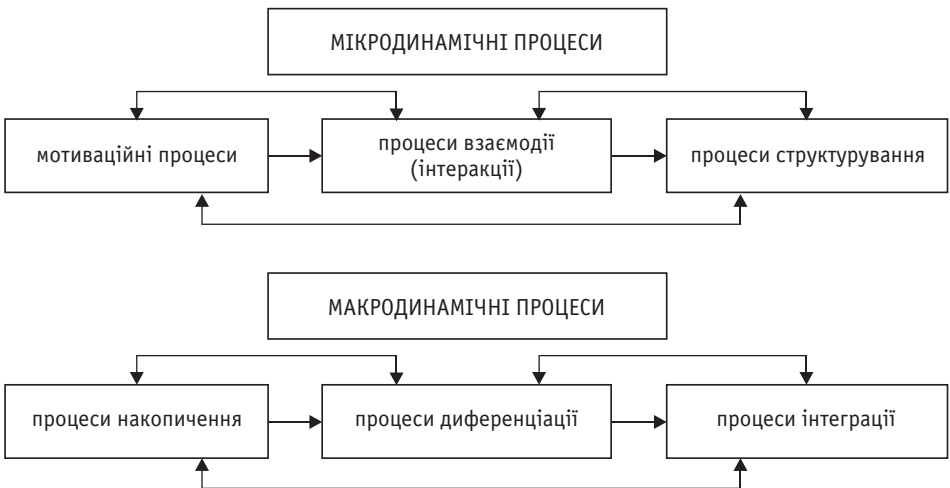

Рис. 1. Схема аналітичного теоретизування

На мікросоціальному рівні це три групи рушійних сил (рис. 1), що *спонукають* індивідів до взаємодії (мотиваційний аспект) під час *узємного пристосування* один до одного. На макросоціальному рівні виокремлені три основні типи процесів: *нагромадження* (кількісний приріст індивідів або їхніх характеристик), *диференціація* (збільшення підвидів різних одиниць або культурних символів) та *інтеграція* (збільшення рівня координації) взаємин між акторами.

Підґрунтям розроблення показників стану суспільства як *системи* є не лише всебічний аналіз соціальних реалій у їхньому взаємозв'язку, а й використання методів дослідження, що взаємно доповнюють один одного. Якісні методи (поряд зі спостереженням, це фокус-групи, аналіз документів, поглиблене інтерв'ю, соціальна експертиза) дають змогу уточнити актуальні аспекти дослідження й деталізувати його головні напрями. Кількісні методи (анкетування, порівняльний аналіз у міжгруповому та динамічному аспектах, статистичний аналіз, побудова інтегральних індексів) уможливають з'ясування співвідношення характеристик досліджуваних соціальних об'єктів, явищ, процесів. Отже, саме системний підхід лежить в основі формування Національної системи соціальних показників.

Соціальна ситуація. Процес життєдіяльності окремого індивіда або суспільства загалом полягає в одночасному розв'язанні великого спектра різноаспектних локальних ситуацій трьох видів:

- 1) *спонтанна* — раптова, неочікувана зміна старих умов; така ситуація нав'язана, як правило, зовнішніми несподіваними умовами;
- 2) *планована* — зміни старих умов заздалегідь плануються, тобто ситуація певною мірою очікувана;
- 3) *стабільна* — відносно незмінна ситуація, несуттєві зміни здійснюються повсякденно рутинними способами.

Три фундаментальні особливості сьогодення зумовлюють доцільність, необхідність, ба й моду щодо застосування інтегральних оцінок: 1) *процедура вибору* — індивідуальна та суспільна практика ґрунтуються на процедурах вибору предметів, цінностей, позицій, суджень тощо із множини можливостей; 2) *засади формального та неформального логічного мислення*, які зумовлюють застосування ієрархічних схем агрегації оцінок та висновків; 3) *математизація* — теорія доведення істинного (в поняттях математики) та алгоритмічно-обчислювальні процедури “згорання” даних: середні величини, різноманітні коефіцієнти тощо.

Людство вигадало лишень дві науки, в яких усі явища і процеси можна звести до єдиного інтегрального показника: а) економіка має *грошову одиницю*, через яку виражається все — від вартості канцелярської скріпки до внутрішнього валового продукту (ВВП); б) фізика має *одиницю енергії*, яка вможливує всі фізичні явища та процеси.

У гуманітарній сфері перед веде психологія у справі застосування інтегральних оцінок — усі тестові методики зрештою зводяться до узагальнювальних оцінок. Ба більше. Саме у психології були започатковані методики трансформації “якості у кількість” та розроблення деяких методів статистичного аналізу.

У соціальній сфері відомий американський соціолог Д.Белл пропонує ресурсний підхід до створення соціальних ресурсів (ССР) у такій структурі [Белл, 1999]: 1) соціальні витрати й чисті вигоди — очікувані соціальні наслідки ухвалених рішень, програм і проектів; 2) соціальні негаразди — “плата” суспільства за негативні явища (злочинність, бідність, безробіття; безпритульні, хворі та інші категорії уражених тощо); 3) бюджети розвитку

(нормативного ідеалу) — вартість нормативної структури, розміру та якості житла, освіти, охорони здоров'я тощо; 4) економічні можливості та соціальна мобільність.

Ясна річ, для цього потрібні спеціальні соціальні індикатори. Статистика, як правило, подає дані стосовно дій і витрат, наприклад, на освіту, науку, культуру чи соціальну допомогу, а оцінок якісної результативності цих дій і витрат, на жаль, немає. Щоб надолужити це, Д. Белл ще 1973 року пропонував розробляти низку соціальних індикаторів [Белл, 1999]. Соціологічні довідники як за кордоном, так і в Україні, на жаль, не дають чіткого смисло-операційного визначення поняття “соціальний показник”. Спробуємо заповнити цю “білу пляму”.

Соціальний показник — це якісна та кількісна характеристика: 1) соціального простору; 2) соціальних суб'єктів, які діють у ньому (індивідів, соціальних груп, соціальних інституцій); 3) їхніх соціальних відносин з іншими соціальними суб'єктами з приводу обстоювання й реалізації своїх інтересів за умов чинного соціального порядку та його вдосконалення.

Соціальний простір визначається структурою соціальних суб'єктів (індивідів, соціальних груп, соціальних інституцій) та мережею взаємодії між ними на засадах наявного соціального порядку.

Соціальний порядок — стан відносної стабільності, врівноваженості, збалансованості соціальних відносин, норм у суспільстві, який задає індивідам, групам, інституціям відповідні моделі (зразки, стандарти) поведінки.

Соціальна стратифікація — це класифікаційний поділ населення на відносно однорідні групи, які вирізняються за обраним переліком критеріїв — привілеями, обмеженнями, винагородами, обов'язками тощо.

У такій ситуації проблему розв'язує застосування комплексу даних, до якого належить інформація із трьох джерел:

- державна та відомча статистична звітність;
- соціологічні дослідження;
- експертні оцінки.

Об'єктивні соціальні дані — це оцінки, об'єктивність яких підтверджена легітимними офіційними документами.

Суб'єктивні соціальні дані — це дані, легітимність яких не підтверджена жодним офіційним документом, а достовірність не обґрунтована жодною науковою теорією, визнаною міжнародною науковою спільнотою.

Інформаційна повнота має забезпечуватися комплексом кількісних та якісних показників, які найповніше за даних умов описують об'єкт і надходять через мережу статистичної звітності, а також можуть доповнюватися двома шляхами: соціологічними опитуваннями й експертним оцінюванням.

Повна структура кожного соціального показника стосовно рівня та якості життя насправді має подаватися цілою низкою оцінок, які часом можуть мати метричну форму (табл. 1).

Таблиця 1

Повна структура *i*-го соціального показника

Джерело інформації	Характеристики обсягу (кількості)			Характеристики якості		
	Норма, стандарт, гарантія	Фактичний рівень (забезпеченість)	Рівень задоволення кількістю	Норма, стандарт, гарантія	Фактичний рівень (забезпеченість)	Рівень задоволення якістю
Статистичні дані	a1	a2	a3	a4	a5	a6
Соціологічні дослідження	b1	b2	b3	b4	b5	b6
Експертне оцінювання	c1	c2	c3	c4	c5	c6

Соціологічні $\{b_j\}$ та експертні $\{c_j\}$ оцінки відіграють особливу роль за ситуації невизначеності. Наприклад, у разі оцінювання зайнятості, соціальної безпеки, девіантної поведінки, процесів “тінізації” економіки тощо соціологічні й експертні оцінки відіграють провідну роль. Експертні оцінки, крім того, використовують для прогнозування стану (ситуації) та змін норм, стандартів і гарантій у майбутньому.

Статистичні оцінки — це дані державної або відомчої статистичної звітності, отримані переважно з документальних офіційних джерел, достовірність яких юридично гарантована.

Соціологічні оцінки — це самооцінки респондентів (опитуваних) щодо наявності та якості об’єктів, явищ і процесів.

Експертні оцінки — це професійні оцінки фахівцями наявності та якості окремих процесів, явищ і ситуацій, норм і стандартів, коефіцієнтів пріоритетності, ранжування та вагових коефіцієнтів (і наявних, і майбутніх).

Наведений комплекс соціального показника — це “ідеальний тип” інформаційної повноти відображення стану об’єкта чи ситуації. Насправді на практиці ми зазвичай користуємося неповним набором соціального показника.

Тлумачення понять, соціальних вимірювань та оцінок життєдіяльності істотно відрізняється у різних сегментах суспільства: 1. *Наука* продукує поняття, одиниці та шкали вимірювань, методики та пропозиції щодо їхнього практичного втілення. Тут точаться або запеклі, або мляві дискусії, але не припиняється боротьба між різними школами, угрупованнями, інститутами чи напрямками. 2. *Право* — цей сегмент легітиміє права, обов’язки, стандарти й гарантії усіх суб’єктів з метою толерантного регулювання відносин між ними. 3. *Політика* — творення ідеологій та міфів щодо соціальної реальності. 4. *Управління* — адміністративна система працює в режимі постійного моніторингу ухвалених рішень щодо наявної ситуації та розроблення проєктів майбутнього стану. 5. *Засоби масової інформації* — трансляція інфор-

мації між соціальними інститутами (науковими, правничими, управлінськими, політичними, громадськими тощо) та населенням. 6. *Громадські організації* обстоюють інтереси, орієнтацію та позиції соціальних груп. 7. *Населення* — зорганізовує своє буденне життя під впливом усіх шести сегментів і власної повсякденної свідомості, яка зазвичай ґрунтується на здоровому глузді та досвіді соціальної групи, з якою ідентифікує себе індивід.

Сутність злагодженого, гармонійно зорганізованого суспільства полягає в тому, що розриви між розумінням та оцінками соціальної реальності за всіма сімома сегментами зводяться до мінімуму. Чим менш злагодженою є гармонійність суспільного життя, тим більша частка населення живе за нормами повсякденної свідомості, що має мало спільного з науковими, правовими й управлінськими нормами. Ці розриви між населенням і іншими наведеними соціальними акторами спонукають на викорінення та поширення моделей життя “по понятіх”, а не “за законами”.

Якісні та кількісні показники. Щодо проблемності переходу “від якості до кількості” влучно висловився М.Бердяєв про “Евклідів розум”, який не розуміє незбагненого таїнства свободи. Він, власне, повторив Рене Декарта стосовно того, що він не знає нічого більш пісного, ніж числа. І.Пригожин зауважив, що наука підміняє “світ якості” і чуттєвого сприйняття “світом кількості”, в якому ніби немає місця людині. Але водночас, кажучи про науку кінця ХХ століття, Пригожин був переконаний у зворотних тенденціях.

Цілісність сприйняття об’єкта, коли його якість не зводиться до окремих його властивостей, наголошував, зокрема, Ф.Енгельс: “...існують не якості, а тільки речі, яким властиві якості, до того ж множина таких якостей може бути нескінченною” [Маркс, Енгельс, 1969].

Кількість — “категорія, що характеризує предмети та явища зовнішнього світу в плані величини, обсягу, числа” [Ожегов, 1987]; вона відображає “загальне й однорідне у якостях речей і явищ, завдяки чому вони стають порівнюваними”. А далі автори “Філософського енциклопедического словаря” висувають такий постулат: “Кількісне дослідження стає можливим лише після якісного пізнання предметів та явищ...” [Філософський енциклопедический словарь, 1989].

Але як тоді бути з фундаментальним *кількісним законом* Великих Чисел, на якому побудовані концепції статистичних розподілів (зокрема нормальний закон розподілу випадкових величин), кореляційний, факторний, кластерний аналіз тощо? Насправді історія науки по вінця наповнена прикладами відкриттів і встановлення закономірностей саме зворотним шляхом — кількісний аналіз приводив до відкриттів якісних характеристик.

Перші дослідження кількості належать ще піфагорійцям. Блискуче визначення кількості дав Аристотель: “Будь-яка кількість є множиною, якщо вона обчислювана, а величина — якщо вимірювана” [Аристотель, 1975]. Спираючись на філософію числа Піфагора й “числову мудрість” Платона, платоніки вважали, що наука про число є вищою мудрістю, дарованою небом.

У нові часи Декарт, Ньютон і Ляйбніц, розвиваючи ідею динамічних процесів, уводять такі поняття, як незмінні та змінні величини, відношення порядку та порівняння. Гегель уперше обґрунтував діалектичний зв'язок кількості та якості.

Категорію “якість” пов'язують із внутрішньою складовою об'єкта, його сутнісною характеристикою.

Якість і кількість виражаються у такий спосіб:

- 1) *якісний атрибутивний показник* — нечислове означення якості об'єкта (напр., “дуже погане, слабке, добре, відмінне здоров'я”);
- 2) *якісний числовий показник* — числове означення якості об'єкта (напр., “60% моноетнічних сімей”);
- 3) *якісний атрибутивно-числовий показник*, що подає значення якості об'єкта у вигляді деякого зменшення чи збільшення (напр., “менш як половина дорослого населення України пишається своїм українським громадянством”);
- 4) *кількісний атрибутивний показник* — числове означення кількості, що подається у нечисловому виразі (напр., “багато людей”, “мало продуктів”, “безліч помилок”);
- 5) *кількісний числовий показник* — подається у метричній формі як кількісна характеристика об'єкта або множини об'єктів (напр., “репрезентативна вибірка $N = 1796$ осіб”);
- 6) *кількісний атрибутивно-числовий показник* — подається у межах числового інтервалу навколо деякого числа (напр., “віком 18–24 роки”, “приблизно 22 кг”).

Зміни як якісні, так і кількісні бувають: а) суттєвими, що зумовлюють зміну якостей об'єкта; б) несуттєвими, коли якості об'єкта залишаються тими самими. Зміни можуть бути: а) “точковими”, тобто революційними, раптовими; б) “подовженими” у часі — еволюційними. Оскільки якість — це системна характеристика об'єкта, то якісні стрибки, виходячи з поняття системності, бувають або *одиночними*, *частковими*, або *загальними*, *системними*.

Узагальнюючи викладене, введемо визначення:

Якісні методи — сукупність нечислових прийомів і процедур оцінювання та аналізу якісних аспектів об'єкта, явища чи процесу.

Кількісні методи — сукупність числово-операційних прийомів і процедур (зокрема на базі математичних та комп'ютерних технологій).

Шкали соціологічних вимірювань. Поняття “шкала” походить від латинського *scala* — драбина. Шкала — це спосіб подання соціологічної інформації у певних одиницях вимірювання, якісних чи кількісних (числових).

Визначення шкали певної ознаки складається з таких процедур: 1) визначають певну послідовність ступенів якості ознаки, або числову вісь; 2) із послідовності числової осі виокремлюють сферу існування (смыслову релевантність) ознаки; 3) визначають точку відліку (числовий “0”); 4) визначають одиницю вимірювання.

Шкали також бувають: а) односпрямовані, що фіксують лише позитивні (додатні числа) або лише негативні якості (від'ємні числа); б) двоспрямовані, що фіксують і негативні, і позитивні якості, тобто це певна числова вісь — від негативних до позитивних чисел.

Якісні соціальні показники вимірюють із використанням номінальної та порядкової шкал, кількісні — із застосуванням абстрактних, метричних шкал. Соціологічні дослідження та соціальна експертиза оперують соціальними показниками, значення величини яких подають на підставі п'яти видів шкал [Адамов, Зудина, Палий, 1989]: а) *абсолютна, або метрична шкала*; б) *відносна шкала*; в) *інтервальна шкала*; г) *порядкова (ординальна) шкала*; д) *номінальна шкала*. Відносна й інтервальна шкали насправді є підтипами абсолютної шкали.

Відносна шкала. Йдеться про шкалу безрозмірних показників двох видів. 1. *Відносні структурні показники розподілу* — частки від цілого або 100% залежно від масштабу вимірювання; це інтервали двох типів: (0; 1) або (0; 100%). 2. *Відносні зіставні показники* — це відношення до нормативу, середнього значення або мінімального чи максимального.

Відносні показники використовують для обчислення різних індексів (темпи зростання, індекс шлюбності, індекс ділової активності) та інтегральних індексів (індекс людського розвитку, індекс соціального самопочуття тощо).

Інтервальна шкала. У соціологічній практиці інтервальну шкалу застосовують, наприклад, з метою визначення тривалості явища чи процесу (табл. 2).

Таблиця 2

Тривалість перебування громадян за кордоном

Тривалість	Вербальна шкала	Кілька днів	Тиждень	Місяць	Півроку	Рік	Кількість років	Усього
	Кількісна шкала, днів		3	7	30	180	360	1000
Розподіл за тривалістю, %		50	20	18	7	3	2	100

Окрім того, що маємо розподіл, згідно з яким 70% респондентів перебували за межами країни не більш як тиждень, а триваліше перебування характерне для меншості опитаних, інтервальна шкала дає змогу обчислити середню тривалість перебування за кордоном, якщо виразити кожен інтервал як середню кількість днів перебування за кордоном: $(3 \times 50 + 7 \times 20 + 30 \times 18 + 180 \times 17 + 360 \times 3 + 1000 \times 2) / 100 = 70$ (днів);

Інтервальні шкали в соціологічних дослідженнях використовують у два способи: а) у вигляді інтервалів, наприклад віку респондента: “до 25 років”; “26–30”; “31–40”; “41–50”; “51–60”; “61 і старші”; б) у процесі аналізу, за яко-

го можна оперувати як інтервальною шкалою, так і числами (серединою інтервалу).

Процедура перетворення якісної порядкової шкали на кількісну насправді є надзвичайно складною операцією. Суть задачі: задано послідовність якісних оцінок; знайти тотожну їй кількісну (числову) послідовність.

Універсального розв'язку цієї задачі “на всі випадки” немає. Задача в кожному конкретному випадку розв'язується *експертним методом*, а не простим нумеруванням.

Із досвіду автора (1980-ті роки). Треба було у балах оцінити складність чотирьох типів акторських ролей. Автор запропонував п'ятдесяти експертам таку шкалу: масовка — “1”; епізод — “2”; друга роль — “8”; головна роль — “10” балів. Експерти радикально відійшли від цього і встановили відповідно “1–2–4–6”. Автор і досі не приймає співвідношення, коли головна роль лише у 6 разів складніша за “вихід у масовці”, як не може пояснити запропонованого ним співвідношення 1 до 10.

Висновок. Заданій якісній порядковій шкалі можуть відповідати чимало кількісних шкал. Прийом простої нумерації — це необґрунтована, механічна операція. Рішення про перехід від якісної до кількісної шкали ухвалюється у кожному конкретному випадку. Тут більше залежить від досвіду спеціаліста, аніж від раціонального мислення. Отже, використання математичних методів теж проблематичне.

Інтегральні соціальні показники. Інтегральні соціальні показники, ґрунтовані на соціологічній інформації, мають низку специфічних особливостей. Передусім це зумовлено різновидами шкал, за якими визначають одиниці соціологічної інформації. Але спершу варто розглянути одну величезно важливу річ.

Складність соціального суперечить досягненню повної відповідності принаймні між трьома моделями відображення соціального об'єкта, явища чи процесу (рис. 2).

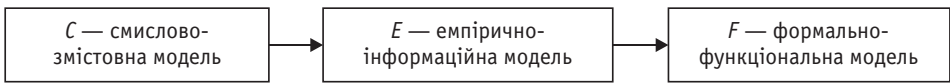

Рис. 2. Схема перетворень моделей відображення соціального

На жаль, визначення міри відповідності між цими трьома моделями, *С*, *Е* та *F*, — одна із найменш розроблених царин соціології.

Переважає більшість соціологічних запитань побудовані в такий спосіб, що передбачає кілька варіантів відповіді. Отже, соціологічний показник зазвичай подають у вигляді розподілу якісних або кількісних характеристик. І подекуди така первинна варіантна диференціація результатів опитування потребує інтегральної оцінки. Особливо якщо в такій узагальненій формі їх використовують для подальшого аналізу. Право дослідника — використовувати соціологічний показник у диференційованому (варіантному) чи у інтегральному вигляді залежно від обраних ним методів аналізу.

Виокремимо такі види соціологічних інтегральних соціальних показників (СІСП):

- 1) *за однофакторною ознакою* — ознака подана в диференційованому, варіантному вигляді. Якщо вона подана в якісному вигляді, її переводять у кількісну (бальну або вагову шкалу). Після цього визначають СІСП ознаки;
- 2) *СІСП за багатофакторними ознаками* складається із сукупності однофакторних СІСП. Приклади: індекс людського розвитку, індекс соціального самопочуття тощо;
- 3) *СІСП певної соціальної сфери* (сфери діяльності) складається із сукупності однофакторних і багатофакторних СІСП — рівень та якість життя, соціальні ризики, соціальна безпека тощо;
- 4) *СІСП соціальної групи* складається із сукупності однофакторних, багатофакторних і СІСП сфер діяльності;
- 5) *СІСП поселення або регіону* складається із сукупності однофакторних та багатофакторних СІСП сфер діяльності;
- 6) *СІСП національного рівня* залежно від його спрямування, характеру чи сегмента суспільного життя складається із сукупності відповідних СІСП нижчого рівня.

Базові вимоги до складників СІСП:

1. Масив (база) даних за всіма показниками має складатися з відносних показників, перетворених у такий вигляд за спеціальними правилами, зважаючи на смисл кожного окремого показника.
2. Відносні показники належить подавати у вигляді значень на позитивно односпрямованій шкалі типу.
3. Інтервал (область існування) кожного показника має такі підінтервали (відрізки) різного соціального смислу (рис. 3): а) стабілізаційний (стимуляційний); б) дестабілізаційний (дестимуляційний); с) кризовий; d) катастрофічний. Існують показники, що мають подібні підінтервали на обох кінцях області існування. Наприклад, рівень народжуваності, рівень смертності (рис. 4).

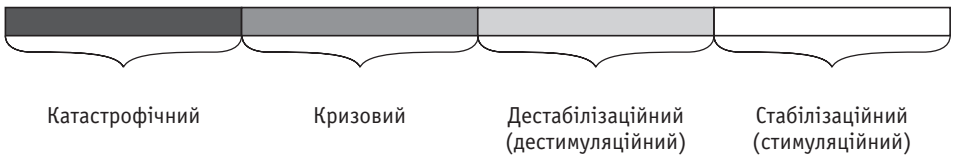

Рис. 3. Підінтервали соціального смислу

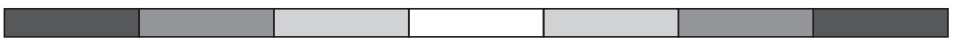

Рис. 4. Підінтервали деяких демографічних показників

Кожен СІСП потребує своєї формули обчислення, яка відповідатиме його природі і соціальному смислу (адекватно відобразатиме їх).

Розроблення СІСП вимагає від соціологів визначення стандартних шкал для вимірювання тих чи тих соціальних явищ та процесів.

Український досвід 1970–1980-х років

Вітчизняні моделі узагальнених показників рівня життя й досі перебувають у вузькому коридорі державної статистики. Пояснюється це міждисциплінарною нерозвиненістю соціологічних досліджень у цій сфері: 1) соціологічні показники і шкали не уніфіковані, не вивірені, не узгоджені із відповідною статистичною звітністю; 2) особливою неузгодженістю відзначаються якісні характеристики.

Справжня повнота інтегральних показників полягає у комплексній єдності показників трьох видів: 1) офіційна статистика; 2) соціологічні дані; 3) експертні оцінки. На жаль, таку міждисциплінарну роботу ще не розпочали, хоча до епізодичних спроб уже вдаються.

Український досвід починався на статистичній базі. Проаналізувавши міжнародний і радянський досвід, співробітники Інституту економічних досліджень Держплану УРСР Ю.Рубан та Ю.Саєнко на початку 1970-х років розробили модель індексу рівня та якості життя (ІРЯЖ) на початковій базі зі 125 показників РЯЖ за 27 регіонами (25 областей та міста Київ і Севастополь), за 2 типами місцевостей (міська та сільська) за 15 років (1960–1975). Попередній масив даних становив $125 \times 27 \times 2 \times 15 = 101250$ багатозначних чисел. Оброблення інформації, аналіз і моделювання ІРЯЖ проводили на ЕОМ “Урал-14” із широким використанням математичних методів [<http://www.heritage.org>].

До цього були відомі розробки синтетичних індексів рівня життя Чехословаччини на підставі десяти компонентів: харчування, одяг, товари тривалого користування, житлові умови, побутове споживання електроенергії, зв'язок, охорона здоров'я, розваги та культура, освіта.

Методи факторного аналізу щодо рівня життя вперше були застосовані Е.Рондо для конструювання індексу економічної активності США (1932–1936) за 14 показниками. Цей метод успішно використовує Н.Винокурова на підставі 8 показників для порівняльного аналізу за рівнем життя 71 області РРФСР [<http://www.neg.by/2002/04/23/261.html>].

Розроблення інтегрального індексу щодо УРСР вирішили розпочати, як уже зазначалося, з якомога більшого обсягу статистичного матеріалу. Для остаточного моделювання ІРЯЖ областей УРСР зі 125 показників було відібрано 75.

Інтегральний індекс рівня життя регіону розробляли, ґрунтуючись на низці положень:

- 1) індекс має бути безрозмірною, відносною величиною;
- 2) усі показники, на підставі яких будують індекс, мають бути безрозмірними — як відношення до відповідних середньореспубліканських значень базового року;
- 3) відносність показників щодо середньореспубліканських значень базового року вможливує використання індексу для часово-просторових порівнянь — як у міжрегіональних, так і в динамічних зіставленнях.

Просторово-часові співвідносні зміни індексу рівня життя населення 25 областей УРСР простежувалися від 1965 до 1975 року. Середньореспуб-

ліканський рівень життя 1965 року взято за “1”. Разом із його загальнорес-публіканським підвищенням і зростанням по областях збільшилася міра розриву (диференціації) між областями. Внаслідок підвищення індексу з 1,00 у 1965-му до 1,54 у 1975-му, тобто на 0,54 пункта загалом в УРСР деякі області стрімко вириваються вперед, тоді як решта ще більше відстають від лідерів. Дві області суттєво випереджали інші; п'ять областей погіршили свій статус — у них були найнижчі темпи підвищення рівня життя серед інших областей; решта областей залишилися в рамках послідовності 1965 року; тут рівні життя населення підвищилися відповідно до середньорес-публіканських темпів зростання.

Ці результати спростували догму 1970-х років “щодо вирівнювання рівня життя”. Виявилось, що й у радянській плановій економіці неблаганно спрацьовував закон “послуга йде за капіталом” — рівень розвитку виробництва майже прямо пропорційно визначав рівень життя регіону. Компартія через державні планово-управлінські механізми намагалася встановити соціальну справедливість шляхом “вирівнювання”. Але економічні закони неблаганні.

Насправді рівень життя між регіонами “вирівнювали гаслами”, а на місцях люди жили за законами економіки. Отже, закон ринкової економіки “послуга йде за капіталом” проривав кордони планової економіки й на ділі спростовував декларативні заяви про соціальні програми вирівнювання життя. Послуга має йти за потребою — це настанова цивілізованого суспільства. Проте гуманні принципи й соціальні рішення втілюються в життя лише за потужної підтримки багатой економіки. Для обґрунтованих і дієвих соціальних програм потрібні гроші.

Окремі субінтегральні індекси рівня життя. Схема побудови індексу рівня життя передбачала принцип ієрархічного інтегрування показників. Окремі показники безпосередньо входили до остаточного індексу, а деякі показники спершу інтегрували в окремі локальні індекси, і вже останні використовували у формулах остаточного індексу. В загальній моделі обчислення ПРЯЖ, наприклад, використовують інтегральний показник рівня освіти населення:

$$\tau = \frac{\sum \alpha_i \tau_i}{100},$$

де τ_i — кількість необхідних років навчання для здобуття i -го виду освіти; τ — тривалість періоду навчання в роках.

Середній вік вступу молоді у трудову діяльність. Пропонована формула розроблена для умов 1970–1980 років. Формула ґрунтувалася на таких засадах: 1) структуру кадрів розглядати у кількох складових: некваліфіковані робітники, висококваліфіковані робітники, спеціалісти зі спеціальною середньою освітою, спеціалісти з вищою освітою; 2) виявлено 53 варіанти підготовки таких кадрів з оцінками тривалості освіти й матеріальних витрат за кожним варіантом. Наприклад, найкоротший за тривалістю варіант підготовки спеціаліста з вищою освітою становив 15 років: “8 кл. + 10 кл. + ВНЗ”, а найдовший тривав 22 роки: “8 кл. + ПТУ + робота (заочно: технікум + ВНЗ)”. Узагальнену схему “освітніх шляхів молоді” подано на рисунку 5.

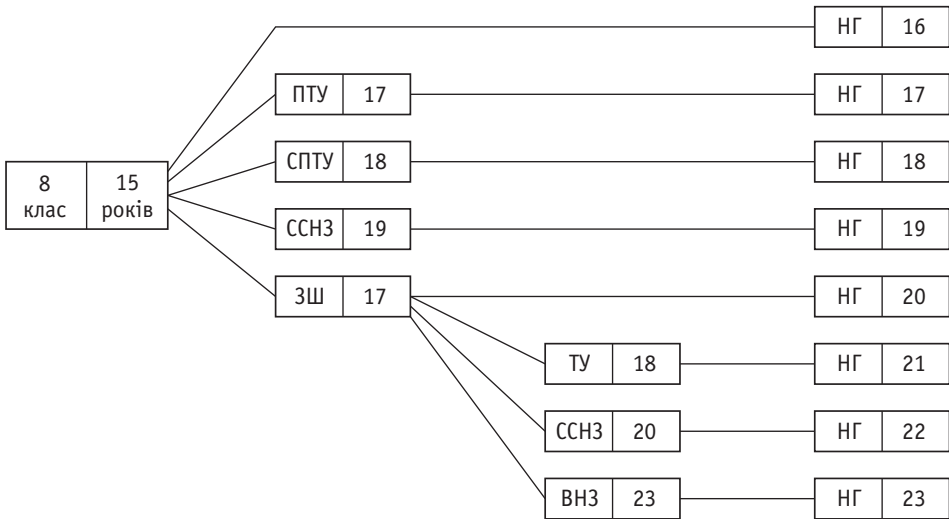

Рис. 5. Схема “Освітні шляхи молоді і вік вступу у трудову діяльність”

Умовні позначення: ПТУ – професійно-технічні училища; СПТУ – середні професійно-технічні училища; ССНЗ – середні спеціальні навчальні заклади; ВНЗ – вищі навчальні заклади; ЗШ – загальноосвітні школи; НГ – робота на підприємствах та в установах.

Середній вік вступу молоді у трудове життя у 1960 році становив: $0,3 \times 16 + 0,33 \times 17 + 0,09 \times 20 + 0,28 (0,38 \times 17 + 0,19 \times 0 + 0,2 \times 21 + 0,42 \times 25) = 18,0$ (року). У 1980-му – 20,0 року; у 1990-му – 19,8 року, у 2000-му та 2005-му – 19,7 та 19,7 року. Тобто до 2005-го цей вік мав збільшитися порівняно із 1960-м на 2 роки.

Трудомісткість учительської роботи. Виходячи з того, що робочий тиждень становить 41 годину, обсяг роботи, як і в усьому світі, можна звести до тривалості її виконання. Виникає можливість “звести” всі види робіт учителя до обсягу витраченого часу.

Як відомо, на радянського педагога була покладена робота за такою структурою: а) навчально-виховна робота: урок; підготовка до уроків; перевірка зошитів та контрольних робіт; виховна позаурочна робота з класом; у межах школи; з батьками; б) позакласна робота: предметні гуртки; олімпіади і конкурси; предметне методоб’єднання; підвищення особистого професійного рівня; в) громадська робота в педколективі школи (3 види); г) позашкільна громадська діяльність (5 видів); д) самовдосконалення (3 види).

Кожен вид роботи складається з індивідуальних (з учнем, батьками тощо) та колективних форм. Трудомісткість індивідуальної та колективної форм роботи визначається за формулою:

$$T = mht;$$

де m – число індивідів або колективів, груп тощо, з якими треба провести роботу;

h – частота контактів;

i – тривалість контакту.

Пілотажне опитування вчителів однієї Київської школи проводили 1980 року. Запитання щодо кожної роботи-функції ставилися так: “Визначте, скільки часу Вам потрібно, щоб виконати вказану роботу: 1 — аби тільки здихатися; 2 — задовільно; 3 — добре; 4 — відмінно; 5 — зразково.

Це пілотажне дослідження показало, що якби вчитель виконував усі покладені на нього обов’язки лише з найнижчою якістю (“аби тільки здихатися”), то й у такому разі трудомісткість його зусиль набагато перевищувала б 41 годину на тиждень, а для зразкового виконання робіт йому б не вистачило і 24 годин на добу!

Трудомісткість акторської праці в репертуарному театрі. Формування акторського складу театрів, умови праці та її оплати в наш час дуже змінилися. Але для аналітиків може бути вельми показовою саме схема моделювання такої унікальної творчої діяльності, як акторська, хоча ця схема розроблена для радянських умов. Модель розробив і випробовував у другій половині 80-х років минулого століття Ю.Саєнко за часів “перебудови” й бурхливих експериментів із “бригадним підрядом”. Її сприйняли адміністратори та молоді актори театрів і гнівно засудили метри акторського цеху.

Акторська праця в театрі тоді складалася із п’яти видів діяльності: 1) участь у спектаклях поточного репертуару; 2) участь у репетиціях, пов’язаних із поточним репертуаром; 3) участь у репетиціях нових постановок; 4) участь у плановій концертній діяльності; 5) нормативний акторський тренаж.

Загальна трудомісткість акторської роботи театру (в людино-годинах) визначалася як сума вказаних 5-ти трудомісткостей робіт, кожен з яких розраховували за формулою (для деяких видів робіт беруть не всі вказані параметри):

$$\sum_i \sum_j K_{ij} L_{ij} K_{ij} h_i t_{ij} S_{ij},$$

де тип ролі індексується по j , а вид спектаклю — по i ;

K_{ij} — коефіцієнт складності ролі в спектаклі;

L_{ij} — так звана населеність спектаклю — кількість ролей;

h_i — частота показу спектаклю у певний період;

t_{ij} — тривалість зайнятості (в годинах) у ролі;

S_{ij} — коефіцієнт підстраховки виконавців.

Рейтинг актора. Складова рейтингу за участю у виставах репертуару визначалася за такою формулою:

$$Q = \sum_i \sum_j N_{ij} S_{ij} X_{ij} Y_{ij},$$

де індексація ідентична попередній формулі;

N_{ij} — кількість зіграних у репертуарі ролей;

S_{ij} — складність ролі в спектаклі (оцінюється за експертно-бальною шкалою);

X_{ij} — рівень творчого рішення з боку актора в спектаклі (визначається художньою радою театру за бальною шкалою);

Y_{ij} — рівень творчого рішення спектаклю (інтегральний індекс, який враховує всі складові спектаклю): а) художню цінність п’єси; б) рівень режисури;

в) рівень гри всього акторського ансамблю; г) рівень оформлення; д) рівень музичного супроводу; е) глядацький успіх.

Рейтинг актора розраховується за роботу в межах місячного репертуару з тим, щоб на цій підставі нарахувати йому обсяг заробітної плати та кошти для заохочення.

Європейська система соціальних показників

У Європі оцінювання ефективності соціальної політики й ухвалення обґрунтованих рішень базується на даних моніторингу Європейської системи соціальних показників (ЄССП) [Голубев, 2002]. Для визначення цілей розвитку й добробуту в Європі застосовують два підходи: а) аналіз цільових напрямів відповідно до різних концепцій добробуту; б) визначення цілей добробуту й соціального розвитку згідно із Європейськими Угодами (Рим, 1957; Маастріхт, 1992; Амстердам, 1997).

Скандинавські дослідження рівня життя, який визначається у термінах потреб суб'єкта та як пріоритетність особи щодо ресурсів. Добробут визначається як “управління індивіда ресурсами”. Індивід може контролювати і свідомо управляти своїми умовами життя. Скандинавська концепція добробуту передусім фіксує об'єктивні умови життя, що внеможливілює суб'єктивні оцінки. Використовується *підхід за можливостями*. Якість життя оцінюється в термінах можливостей з урахуванням того, що індивіди мають різні цінності, переваженні та ресурси.

Підхід до основних потреб. Ця вельми широка концепція якості життя послугувала підґрунтям у проекті “Порівняльне скандинавське вивчення добробуту” (1972). Основний перелік потреб: володіння, любов і щастя. У межах кожної категорії розглядають як об'єктивні, так і суб'єктивні виміри задоволення потреб.

Американський підхід до якості життя. Цей підхід визначає добробут у термінах задоволення потреб безпосередньо в оцінках індивідів. Кінцеві вимірювання мети соціального розвитку не стосуються об'єктивних вимірів якості життя. Кожен громадянин визначає рівень суб'єктивного добробуту, міру задоволення чи щастя. Суб'єктивний добробут складається із трьох складових: задоволення, позитивний вплив і відсутність лиха. Задоволеність життям як когнітивне судження перебуває під впливом несталих почуттів та емоцій. Отже, розуміння якості життя охоплює доволі контрастні аспекти об'єктивного і суб'єктивного: придатність ресурсів, з одного боку, і суб'єктивний добробут – з іншого.

Придатність і якість націй. Концепція придатності (1996 рік) як міра відповідності між суспільними вимогами і можливостями громадян. Поряд із цим використовують такі показники, як стабільність системи та підсистем, продуктивність, реалізація цінностей свободи, правосуддя і рівності, рівень “процвітання” людей у суспільстві. Придатність нації також визначається як “якість життя нації”. Наприклад, рівні фізичного і розумового здоров'я, повноти задоволення і щастя пропонуються як відповідні рівні “процвітання”, тобто придатності.

Ставлення до концепції придатності та якості життя. З одного боку, придатність розглядається як характеристика “доброго суспільства”, з іншого — якість життя визначається індивідуальними характеристиками на кшталт потреб і можливостей. Таким чином, концепція придатності суспільства означає підвищення якості життя його громадян (здоров’я, добробуту тощо). При цьому людям приписують доволі пасивну роль споживачів, вони не виступають акторами, здатними автономно управляти своєю ситуацією.

Соціальна єдність, соціальне виключення, соціальний капітал. Ці поняття тісно пов’язані між собою. Існують окремі концепції соціального включення, соціальної реабілітації й громадянського суспільства. Але концепція соціальної єдності є повнішою, охоплюючи багато аспектів. Соціальна єдність є характеристикою відносин між членами суспільства в контексті чинних цінностей, відчуття спільної ідентифікації, довіри один до одного і подолання відмінностей. Дюркгайм першим висунув концепцію соціальної єдності. Значну увагу концепції соціальної єдності приділяють у Канаді, Франції, Голландії, у Раді Європи.

Співвідношення між соціальним виключенням і бідністю. Соціальне виключення — це ширша й більш осяжна концепція, що охоплює аспект бідності як такої, що може бути і причиною, і наслідком соціального виключення, а також визначає процеси та їхні причини і є більш аналітичною концепцією. Концепція бідності в англосаксонській традиції дослідження зосереджує увагу на обмеженості ресурсів. Французький концепт соціального виключення наближається до проблем неадекватної соціальної участі й інтеграції через відчуження чи нереалізованість.

Різні парадигми суспільства. Перша парадигма — солідарності — передбачає соціальний зв’язок між індивідом та суспільством у термінах об’єднання індивідів у єдину спільноту (націю). Друга парадигма передбачає спеціалізацію як результат соціальної диференціації багатоманітних інтересів і здібностей індивідів. Третя парадигма — монополія — виходить із певної “соціальної змови” між різними ієрархічними групами, які управляють капіталами, товарами, послугами й ресурсами, з метою захисту від “сторонніх”.

Соціальний капітал. Концепція соціального капіталу охоплює поняття щільності та якості відносин і взаємодій між індивідами, групами тощо, їхні взаємні обов’язки й довіру в контексті загальних цінностей і норм, відчуття належності й солідарності. Соціальний капітал спрямовує взаємодію між людьми і робить внесок в економічний і соціальний розвиток. Це — свого роду “клей”, що скріплює спільноти. Це поняття охоплює певні цінності та правила соціальної поведінки, що виражається у персональних стосунках, довірі й адекватному розумінні громадянської відповідальності, яка робить суспільство чимось більшим, ніж просто сукупність індивідів. Концепція соціального капіталу, як і концепція соціальної єдності, характеризує життєву ситуацію індивідів. Це робить соціальний капітал невіддільною частиною якості життя у ширшому розумінні.

Три виміри життєздатного розвитку: а) навколишнє середовище, б) соціальний вимір і в) економічний вимір. Життєздатний економічний розвиток найефективніше використовує ресурси, скорочуючи забруднення довкілля, застосовуючи більш чисті технології. Щодо соціальних вимірів він забезпечує високий добробут, економічну активність громадян, здоров'я і соціокультурний розвиток.

Чотири фундаментальні підходи Світового банку: 1) природний капітал: акціонерний капітал ресурсів навколишнього середовища (земля, вода, деревина, корисні копалини тощо); 2) акціонерний капітал машин, фабрик, споруд, інфраструктури (зокрема, залізниць) тощо; 3) людський капітал: якість робочої сили, ґрунтована на навичках, освіті, здоров'ї, що разом із соціальним капіталом становить соціальний вимір життєздатного розвитку; 4) соціальний капітал: соціальні зв'язки, асоціації, установи, об'єднані спільними нормами і відносинами довіри, що сприяють співпраці й солідарності.

Концепція людського розвитку (1985). Мета людського розвитку полягає у створенні сприятливих умов для якомога повнішого розвитку людського потенціалу. Концепція ґрунтується на визначенні основних здібностей, які визначають діапазон доступних виборів, і можливостей, пов'язаних з економікою, здоров'ям, освітою, знаннями.

Концепція соціальної якості була розроблена 1997 року Європейською організацією із соціальної якості під президентством Нідерландів у Європейському Союзі. Соціальну якість оцінюють на підставі чотирьох груп чинників: 1) рівень соціально-економічної безпеки; 2) міра соціального включення; 3) сила соціальної єдності й солідарності між поколіннями; 4) рівень автономії й повноважень громадян.

Канада і США. З метою вимірювання рівня економічного добробуту населення Канади і США запропоновано скористатися структурною схемою, відповідно до якої економічний добробут суспільства залежить від: а) рівня загальних потоків (обсягів) споживання; б) рівня нагромадження запасів (виробничих ресурсів, капіталу, житлового фонду); продуктів споживання; в) нерівності в розподілі індивідуальних доходів і поширеності та глибини бідності; г) рівня захищеності майбутніх доходів.

Канадська рада соціального розвитку зараз розробляє *індекс особистої захищеності*, який може бути корисним компонентом індексу економічного добробуту. Інтегральний індекс економічного добробуту розроблено як середньозважену величину чотирьох вимірів (компонентів) економічного добробуту з відповідними ваговими коефіцієнтами: *потоки споживання* (0,4); *запаси багатства*, включно із фізичним капіталом і природними ресурсами (0,1); *рівність* (0,25); *економічна захищеність* (0,25).

Інтегральні соціально-економічні показники. Існує низка інтегральних показників, які характеризують рівень розвитку соціально-економічної сфери суспільства. Один із підходів до обчислення інтегрального показника рівня розвитку соціально-економічної сфери ґрунтується на даних, що по-

діляються на два блоки показників: а) доходи та споживання; б) праця та зайнятість.

Кожен блок має включати три підблоки вимірювань: статистичний (об'єктивний); соціологічний (суб'єктивні самооцінки) та експертний (професійно-суб'єктивний). Статистичні показники мають таку структуру: 1) трудові ресурси — 30 показників; 2) підготовка і підвищення кваліфікації кадрів — 3 показники; 3) використання робочого часу — 5 показників; 4) оплата праці — 9 показників; 5) умови праці — 9 показників; 6) стан укладання колективних угод — 3 показники.

Обчислення суб'єктивного інтегрального показника розвитку сфери праці та зайнятості схематично можна подати так: 1) усі базові показники зводять до відносних одиниць вимірювання — на шкалі від 0 до 1; 2) визначають групові індекси за кожним блоком і підблоком; 3) визначають суб'єктивний інтегральний показник розвитку сфери праці та зайнятості загалом.

Індекси економічного розвитку. Будь-яка, навіть найпрогресивніша модель економічного розвитку не є застиглою самодостатньою конструкцією. Найдієвішою є та система економічних відносин у суспільстві, яка здатна сконцентрувати все найкраще, нагромаджене людським досвідом. Рейтинги країн визначають за допомоги різноманітних індексів, які для інвесторів мають бути важливішими за найпалкіші переконання політиків.

Індекс економічної свободи. Від 1994 року Американська фундація спадщини обчислює індекс економічної свободи, на підставі якого порівнюють майже всі країни світу. Індекс економічної свободи — це інтегральний показник, що охоплює низку вагомих макроекономічних та інституціональних характеристик, які в комплексі визначають рівень сприятливості ситуації для економічного зростання в тій чи тій країні.

Індекси для перехідних економік. Цим економікам притаманні специфічні риси, успадковані від командно-адміністративних систем, за умов необхідності проведення широкомасштабних реформ. На початковому етапі такі перетворення супроводжувалися високою інфляцією, високим рівнем протекціонізму і низькою правовою культурою. Особливий інтерес становлять індекси лібералізації, що їх обчислюють різні міжнародні організації спеціально для групи країн Центральної та Східної Європи (ЦСЄ). До числа найвідоміших належать індекси Європейського банку реконструкції та розвитку, зведений індекс лібералізації МВФ та індекси свободи Freedom House.

Індекс лібералізації. Подається у звіті про прогрес у змінах 25 країн Центральної та Східної Європи та колишнього Радянського Союзу.

Індекси Freedom House. Починаючи від 1998 року Freedom House надає широкій громадськості звіт “Nation in Transit”, в якому експерти оцінюють прогрес у здійсненні політичних та економічних реформ у 27 країнах Центральної та Східної Європи, СНД і Балтії. У межах цього дослідження експерти аналізують *чотири* принципові позиції у змінах: демократизацію, верховенство закону, економічну лібералізацію і соціальні індикатори.

Рейтинги економічної свободи і прямих іноземних інвестицій. Для перехідних економік особливий інтерес становить аналіз зв'язку між показниками економічної свободи у країні (темпами реформування) та обсягом залучених прямих іноземних інвестицій на душу населення. Такі країни утворюють три групи: 1) держави, що домоглися найбільшого успіху в проведенні ринкових реформ; 2) країни, які остаточно не визначилися стосовно шляху реформування; 3) країни репресивні (за рівнем економічної свободи їхніх громадян) або статичні (з огляду на динаміку ринкових змін).

Показники та індекси соціоекологічного розвитку територій

Для оцінювання стану суспільства, рівня його стабільності, наявності критичних загроз виокремлюють так звані *граничні характеристики* — значення показників соціальної сфери, відхилення від яких упродовж короткого періоду означає руйнування засад життєдіяльності людини, сім'ї, суспільства загалом; або ж катастрофа стає невідворотною за певний проміжок часу.

Індекс соціального розвитку території. Розроблення показників фахівцями Інституту проблем природокористування та екології НАН України тривало у напрямі розроблення й обґрунтування методології вибору стратегії сталого розвитку техногенно навантажених регіонів України. Ця методологія передбачає взаємозв'язок та єдність соціального, екологічного й економічного блоків, урахування ландшафтно-кліматичних особливостей і ресурсних можливостей регіонів. Окрім соціометричних та екологічних індикаторів запропоновано також обчислювати показник безпеки життєдіяльності (як імовірнісної оцінки). Структуру показників визначають експерти з урахуванням таких вимог: 1) показники приводяться до безрозмірної форми (від 0 до 1); 2) шкала (від 0 до 1) встановлюється експертно; 3) агрегування показників здійснюється кількома способами, які визначає експерт.

Соціологічні принципи побудови соціоекологічних показників. Особливістю екологічної культури є, по-перше, її здатність поєднувати два світи — природний і соціальний [Крисаченко, 1996], а тому до її базових понять-категорій належать терміни соціального й екологічного характеру. По-друге, вона тісно поєднана з економічною культурою, тими цінностями, нормами, потребами, які впливають із потреб економіки та справляють на екологічну культуру суттєвий вплив. По-третє, коли йдеться про вплив екологічної культури на довкілля, то передусім мають на увазі екологорієнтовану поведінку. По-четверте, базовими є цінності, норми, потреби певної соціальної групи або частини населення, тобто екологічну культуру в цьому разі розглядають як суб'єктну характеристику.

Зміст суб'єктивних інтегральних характеристик. Трансляційна функція екологічної культури простежується через відповідні інтегральні характеристики. 1. *Домінування екологічних цінностей над економічними* (зокрема, зважаючи на те, що на екологічну культуру населення впливають інші види культури: ідеологічна, політична, економічна, наукова, моральна, ху-

дожня, а також рівень соціально-економічних проблем у суспільстві). 2. *Рівень стурбованості екологічними проблемами.* Стурбованість наявними чи потенційними екологічними проблемами нерідко не виходить за межі процесу “обговорення”, а не дії. 3. *Рівень колективізму* — органічне поєднання цінностей групового й індивідуального рівнів. 4. *Декларування екологічних проблем* — співвідношення у культурі населення норм і цінностей, які лише проголошуються, але не реалізуються на практиці, з тими, які реалізуються практично. 5. *Рівень інноваційності* — співвідношення нових цінностей, норм, зразків поведінки із застарілими. 6. *Рівень екологічної активності.* 7. *Рівень поінформованості про стан довкілля в регіоні.* 8. *Рівень довіри до джерел екологічної інформації.* 9. *Рівень інтегрованості.*

Соціальні індикатори розвитку

У міжнародній практиці широко використовують різні систематизовані соціальні індикатори розвитку. Проте, як нам видається, коректніше вживати термін “соціальні індикатори стану та динаміки змін суспільства”. Розвиток — це процес розширення меж вибору для людини завдяки збільшенню людських можливостей та функцій.

У міжнародній практиці використовують такі інтегральні соціальні показники:

1. *GNP (Gross National Product)* — валовий національний продукт; *GDP (Gross Domestic Product)* — валовий внутрішній продукт; це — інтегральні індекси, які традиційно використовують для вимірювання соціального прогресу.
2. *HDI (Human Development Index)* — індекс людського розвитку (ІЛР), запроваджений ООН у 1990 році. Його вимірюють щороку для 170 країн світу (ВВП на душу населення, очікувана тривалість життя та рівень освіти).

Індекс споживчих настроїв (ІСН). Індекс споживчих настроїв (ІСН) обчислюють за адаптованою методикою, розробленою на початку 1940-х років в Інституті соціальних досліджень при Мічиганському університеті (Арбор, США). У Росії ІСН почали обчислювати з 1993 року. В Україні обчислення ІСН від середини 2000 року здійснюють компанія GFK-USM та Міжнародний центр перспективних досліджень.

Індекс етнічної однорідності. Регіони України вельми відрізняються за етнічною структурою. В усіх областях, крім АР Крим, доміантним етносом в Україні є українці (табл. 3).

Коефіцієнт етнічної однорідності регіону Ю.Саєнко пропонує розрахувати за формулою:

$$E_o = \frac{n}{200(n-1)} \sum_i \left| x_i - \frac{100}{n} \right|,$$

де n — чисельність національних груп у регіоні;

x_1 — відсоток i -ї національної групи у загальній чисельності населення регіону;

$E_o = 1$ — регіон суто одноетнічний;

$E_o = 0$ — національності за чисельністю рівні між собою.

Таблиця 3

Частка українців у населенні регіонів України (%) та коефіцієнт їхньої етнічної однорідності (ЕО) за переписом населення 1989 року

Область (регіон)	Частка українців		Коефіцієнт однорідності	
	%	Рейтинг	ЕО	Рейтинг
Житомирська	84,9	14	0,814	14
Закарпатська	78,4	15	0,730	15
Херсонська	75,7	16	0,700	18
Миколаївська	75,6	17	0,692	20
м. Київ	72,5	18	0,668	23
Дніпропетровська	71,6	19	0,698	19
Чернівецька	70,8	20	0,635	25
Запорізька	63,1	21	0,689	21
Харківська	62,8	22	0,706	17
Одеська	54,6	23	0,525	26
Луганська	51,9	24	0,709	16
Донецька	50,7	25	0,679	22
АР Крым	25,8	26	0,660	24
Тернопільська	96,8	1	0,969	1
Івано-Франківська	95,0	2	0,938	2
Волинська	94,6	3	0,031	3
Рівненська	93,3	4	0,916	4
Вінницька	91,5	5	0,894	5
Чернігівська	91,5	6	0,893	6
Черкаська	90,5	7	0,882	7
Львівська	90,4	8	0,881	8
Хмельницька	90,3	9	0,880	9
Київська	89,4	10	0,868	10
Полтавська	87,4	11	0,849	11
Сумська	85,5	12	0,825	12
Кіровоградська	85,3	13	0,816	13

Індекс ефективності функціонування органів виконавчої влади. Опосередковане оцінювання ефективності функціонування організації належить здійснювати за окремими характеристиками, які підлягають прямому спостереженню. Ці параметри як базові, в сукупності визначаючи предмет оцінювання, інтегруються в загальну оцінку.

Оцінювання базових параметрів можна здійснювати або за єдиним показником-індикатором (якщо загальна характеристика параметра доступна для прямого спостереження) або, частіше, на підставі кількох *первинних показників*, відстежуваних моніторингом.

Оцінювання індексу психологічного самопочуття людини є непростим завданням через високий рівень соціологічного узагальнення суб'єктивних оцінок людей і глибини особистісних переживань. Виокремлюються три найпоширеніші в тестових методиках характеристики: 1) спокій, урівноваженість; 2) стурбованість; 3) безсилля, апатія. Цей інтегральний показник визначають за формулою обчислення середнього трьох наведених складових. Значення показника зростають разом із позитивними самооцінками. Зі зменшенням стурбованості або апатії бал зростає (зворотний зв'язок), тоді як з підвищенням урівноваженості та спокою підвищується оцінка (прямий зв'язок); результат одержують у балах від 25 до 100.

Соціальна експертиза як метод інтегральних передбачень соціальних ситуацій

Складність і суперечливість соціальних перехідних процесів, що відбуваються в Україні, зумовлюють пошук нових моделей організаційної ролі держави в суспільстві. За цих умов загальнонаціональні рішення не завжди збігаються з інтересами різних верств громадян. *Соціальна експертиза* спонукає до системного міжгалузевого соціального осмислення об'єкта експертизи. Таку експертизу треба розглядати як компетентний шлях розширення діапазону критеріїв у процесі ухвалення рішень і, певною мірою, як інструмент політики. Потреба у соціальній експертизі виникає у разі: 1) "розмитості" загальної стратегії; 2) неповноти аргументів "за" і "проти"; 3) непевності характеру, адресності й масштабів соціальних наслідків ухвалюваних рішень; 4) отримання додаткових (іноді вирішальних) аргументів, що здійсненне тільки шляхом соціальної експертизи.

Види соціальної експертизи. Наведемо деякі приклади: а) діагностична — оцінювання стану, напряму й динаміки змін; б) інформаційно-контрольна — визначення повноти й достовірності соціальної інформації про об'єкт чи ситуацію; в) прогностична — визначення можливих сценаріїв розгортання подій; г) проектувальна — розроблення рекомендацій щодо варіантів розв'язання проблеми, оцінювання наявних можливостей і наслідків; д) консультативна — одержання нової інформації та нових ідей.

Принципи роботи колегії експертів:

Незалежність, свобода вибору позицій і думок. Замовник не має права чинити тиск на експертів, їхній добір і ротацію.

Системність. Чітке обґрунтування цілей і завдань експертизи, зовнішніх і внутрішніх прямих і зворотних зв'язків, поєднання кожного елемента й частини з цілим.

Зворотний зв'язок (контроль якості оцінок експертів; узгодженість оцінок та їхня відповідність тематиці експертизи).

Регулярність та наступність. Зазвичай експертиза має бути одноразовою; повторну здійснюють за особливих обставин. Регулярну експертизу проводять в моніторинговому режимі (динаміка ситуації, зіставлення та наступність результатів).

Гласність. У разі відкритої експертизи слід забезпечувати публічність щодо складу колегії експертів та органів, що проводять експертизу, а також її результатів.

Конфіденційність експертизи. В цьому разі забезпечується анонімність оцінок і думок членів експертної колегії.

Соціальна експертиза виконує дві надзвичайно важливі функції у процесі формування рішення: 1) розширює діапазон соціальних чинників, із якими пов'язане проектування програми чи рішення; 2) на завершальному етапі синтезу звужується кількість варіантів (сценаріїв) рішення до найприйнятнішого діапазону.

До концепції колегії незалежних експертів (КНЕ). Ситуацію в Україні та її перспективи оцінюють, прогнозують і програмують різні структури: Адміністрація Президента, Кабінет Міністрів, Верховна Рада, політичні партії й угруповання, статистика, громадська думка тощо. Вадою цих оцінок і пропозицій є вплив корпоративних інтересів, оскільки всі ці структури, крім громадської думки, зорганізовані й функціонують саме за таким принципом. Це зумовлює актуальність створення позбавленої впливу корпоративності й корумпованості колегії інтелектуалів.

Мета КНЕ — отримувати оперативну альтернативну оцінку становища всіх регіонів і країни загалом та інноваційні пропозиції щодо пріоритетних завдань за проектами та програмами стосовно їхньої перспективи (доцільності, ефективності, наслідків тощо).

Організація КНЕ. У кожній області України належить створити ротатійно змінювані групи незалежних експертів (10–15 фахівців і громадських діячів з різних царин знань і життєдіяльності).

Методологічний супровід, організацію опитувань експертів і оброблення та аналіз результатів може взяти на себе Інститут соціології НАН України.

Сценарії передбачення як інтегральні оцінки майбутнього. Плин і відчуття часу в соціальному просторі соціальна свідомість розкладає, як відомо, на три послідовні періоди: *минуле, сучасне та майбутнє*.

Декодування майбутнього. Щоб зазирнути в безодню майбутнього та якомога чіткіше увиразнити його обриси, доводиться вдаватися до багатьох способів. Хоч би якого рівня “наукового обґрунтування” ми досягали у намаганнях прояснити чи навіть розрахувати параметри майбутнього, поки жоден “точний” метод ще не вдалося “очистити від домішок” усього того, що відносять до царини суб’єктивного, ненаукового, донаукового, позанаукового. І не вдається. Шарм невизначеності — то іманентна ознака майбутнього.

Жодне соціальне явище не застраховане від стрибкоподібної зміни ситуації, тому насправді термін “передбачення” вдаліший за поняття “прогноз”, оскільки останній виконується на чіткій алгоритмічній основі.

Технологічне передбачення — це притаманні фахівцям суб'єктивні відчуття (передчуття) впевненості (у форматах експертних оцінок) щодо неминучості (ймовірності) настання в майбутньому досліджуваних подій чи явищ із подальшою об'єктивізацією й перетворенням цих оцінок засобами якісних експертно-інтелектуальних методів.

Активізація майбутнього — “проект”. Методологічна парадигма майбутнього зазнає переходу від пасивної моделі “очікування долі”, передбачення чи прогнозування майбутнього до активного творення та проектування майбутнього шляхом “від теорії до практики”, “від минулого до майбутнього”, “від потенційного до актуального”, “від природного до штучного”. Майбутнє — це не те, куди ми йдемо, а те, що ми створюємо. Дороги треба не шукати, а будувати. Процес будівництва змінює як самого творця, так і його долю.

Майбутнє перестало бути “зазиранням за горизонт сучасного”, воно не настає подібно до пори року, його проектує інтелектуальний потенціал. Воно є вкоріненим у сучасному.

Замість екстраполяції — сценарії передбачення. Отже, концепція екстраполяції позбавлена універсального характеру і має бути доповнена концепцією сценаріїв майбутнього, ґрунтованою на методології системного аналізу і побудованою переважно на оцінках і процедурах якісного характеру.

Інтелектуально-експертні методи. На відміну від кількісних, де основні процедури зводяться до оброблення даних за автоматизованими математичними моделями, що мають характер алгоритмічно-обчислювальних процедур, якісні методи ґрунтуються на евристично-інтуїтивно-когнітивних процедурах. Екстраполяція доцільна у стабільних замкнутих суспільних системах.

Метод Дельфі. Цей метод експертних оцінок, розроблений у 60-ті роки ХХ століття американською компанією “Rand Corporation”, названо на честь знаменитого своїм оракулом давньогрецького міста.

Група експертів пропонує та розробляє кілька можливих сценаріїв поведінки досліджуваної системи і зрештою відбирає найправдоподібніші, найдоцільніші, найефективніші, найімовірніші тощо, тобто найбільш адекватні прийнятним критеріям відбору. Відбір рішень йде ітеративним шляхом.

Метод перехресного впливу. Цей метод складається з двох етапів. На першому за методом Дельфі визначають перелік життєво важливих подій, які можуть статися в майбутньому досліджуваного об'єкта, та схему зв'язків (взаємовпливів) цих подій, тобто “матрицю взаємовпливів”. На другому етапі попередні результати слугують підґрунтям для розрахунку ймовірностей можливих сценаріїв перебігу досліджуваної системи.

Метод Саати. Цей метод розробив американський математик Томас Л.Саати (Thomas L.Saaty), розвиваючи ідеї “неструктурованого прийняття рішень” (Non-Structured Decision Making). Метод ґрунтується на принципах “причинності” майбутніх процесів та “фокусування” (“сходження”, “згортання”) оцінок експертів аж до чогось єдиного у передбаченнях майбутньо-

го. В основу методу покладено модель ієрархічних мереж, за якою обчислюють імовірності виникнення, результатів і наслідків сценаріїв майбутнього. На першому етапі *група аналізу* визначає суттєві та інші реальні форми можливих сценаріїв майбутнього. Далі визначають імовірності параметрів сценаріїв та здійснюють вибір остаточних параметрів сценаріїв майбутнього.

Навіть побіжний розгляд методів якісного аналізу, які доцільно використовувати у процедурах передбачення майбутнього, дає підстави для низки висновків.

Якісні методи передбачення включають переважно експертні (інтелектуальні) процедури, в яких використовують знання, інтуїцію, досвід і здоровий глузд спеціалістів із різних сфер діяльності.

Міжгалузевість, міждисциплінарність означає, що до процедур експертизи залучають фахівців якомога ширшого кола знань, досвіду, діяльності.

Програмна послідовність процедур (етапів) передбачення майбутнього поєднує переважно почергове застосування операцій двох видів: V — обчислювально-операційні процедури, що являють собою автоматичне оброблення інформації за відомими алгоритмами; W — інтелектуально-експертні оцінки, аналіз, вибір рішень (рис. 6).

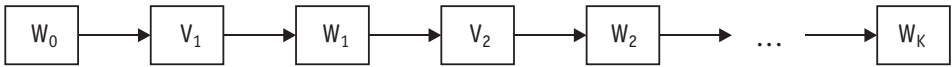

Рис. 6. Програмна послідовність розрахунково-інтелектуального передбачення майбутнього

Наголосимо принагідно, що кожна націю в її майбутньому турбують не лише “критичні точки” (проблеми), а й забезпечення стабільності в усіх царинах життя; це стосується суспільної злагоди, добробуту й умов життя, екології, соціокультурних традицій тощо, тобто в широкому сенсі національної безпеки.

Якість життя — головний критерій стану суспільства

Якість життя як сукупна, об’єктивно-суб’єктивна характеристика істотних обставин життя людини (групи, суспільства) є динамічною оцінкою, що змінюється в часі та просторі. Якість життя залежить від суспільно-політичної системи, від досягнутого рівня розвитку продуктивних сил і панівних у суспільстві соціально-економічних відносин, від системи нормативно-ціннісних координат та інших чинників.

При цьому варто мати на увазі, що система показників якості життя поділяється на: (а) базові, які безпосередньо визначають якість життя, і (б) ті, що зумовлюють формування перших. Наприклад, рівень освіти не є безпосередньо показником якості життя, це — один з його визначальних чинників. Доступність освіти як одна з характеристик умов життєдіяльності людини виступає фрагментарним показником якості життя. Отже, слід розрізняти поняття “якість життя населення” і “якість населення”.

Розроблена в Інституті соціології НАНУ модель обчислення інтегрального індексу якості життя пройшла експериментальну апробацію на даних державної статистиків та даних соціологічних досліджень (див.: [Петрушина, Саенко, 2013]). Україна з її багатим дослідницьким потенціалом у соціальній сфері має всі підстави виступити з ініціативою запровадження у практику міжнародних порівнянь критерію, ґрунтованого на інтегральному індексі якості життя. Саме цей індекс відображає різноаспектність життєдіяльності соціуму і найповніше розкриває умови та засади життя людей у суспільстві.

Джерела

- Адамов В., Зудина Т., Палий В. Статистический словарь. — М.: Финансы и статистика, 1989.
- Апокин И.А. Реформы в России (экономика и финансы). — М.: Юниверс, 2003.
- Аристотель. Метафизика // Сочинения : В 4-х т. — М.: Мысль, 1975. — Т.1.
- Белл Д. Грядущее Постиндустриальное общество: опыт социального прогнозирования. — М.: Academia, 1999.
- Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / Пер. с англ. Е. Руткевич. — М.: Медиум, 1995.
- Голубев А.Е. Сравнение двух методов стабилизации нелинейных систем с управлением // Устойчивость и колебания нелинейных систем управления: Тез. докл. VII межд. сем. — М., 2002.
- Крисаченко В.С. Екологічна культура: теорія і практика : Навчальний посібник. — К.: Заповіт, 1996.
- Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения : 2-е изд. — М.: Политиздат, 1969. — Т. 46; Ч.2.
- Методологія та методика визначення інтегральних соціальних показників / За ред. Ю.І.Саенка. — К.: Ін-т соціології НАНУ, 2004.
- Ожегов С.И. Словарь русского языка. — М.: Русский язык, 1978.
- Петрушина Т., Саенко Ю. Качество жизни — основной критерий состояния общества // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2013. — № 2. — С. 117–141.
- Тернер Дж. Аналитическое теоретизирование // Теория общества: Сборник / Пер. с нем., англ./ Вступ. ст., сост., общая ред. А.Ф. Филиппова. — М., 1999.
- Философский энциклопедический словарь. — М.: Советская энциклопедия, 1989.
- Філософський енциклопедичний словник / За ред. Л.Озадовської, Н.Поліщук. — К.: Абрис, 2002.
- Філософський словник / За ред. В.Шинкарука. — К.: Наукова думка, 1986.
- Штомпка П. Социология социальных измерений / Пер. с англ. — М.: Аспект–Пресс, 1996.